

Олег Омельченко

ВИТОКИ УКРАЇНСЬКОЇ ЕТНОПОЛІТИКИ

*Світлій пам'яті академіка І. Ф. Кураса
присвячується*

Сьогодні Україна буде свою самостійну державу. Однією з головних передумов її життєдіяльності є інтеграція, об'єднання населення для гідної відповіді тим викликам, які кидатиме їй історія.

Національне піднесення, яке на початковому етапі існування Української держави виступало мобілізуючим чинником, спало. Прямолинійність тактики ортодоксального націоналізму стає руйнівним фактором в житті суспільства. Як далі розвиватимуться етнопонаціональні процеси в Україні, яка модель національного будівництва є більш раціональною в даних умовах? Для того, щоб відповісти на поставлені питання, мусимо визначитися щодо необхідних теоретико-методологічних засад і дефініцій, якими будемо оперувати.

Більшість дослідників схильна визнавати нетотожність понять “етнос” та “нація”, хоча багато з їх ознак і важливих рис перегукуються і досить часто в процесі історичного розвитку накладаються одна на одну. Визначаючи поняття “етнос”, хотілося б наголосити на *домінуючій ролі культурно-історичних зв’язків у житті етнічних спільнот*. Це дає можливість трактувати етнос як тип культурної спільноти, яка надає великої ваги спільному походженню та історичній долі і вирізняється з-поміж інших однією або кількома культурними особливостями: релігією, звичаями, мовою, суспільними інституціями.

Нація ж є сукупністю людей, що має власну назву, свою історичну територію, спільні міфи та історичну пам’ять, спільну масову громадську культуру, спільну економіку і єдині юридичні права та обов’язки для всіх членів. Таким чином, вже на підставі зазначених дефініцій можна помітити, що категорія нації несе в собі *два компоненти – культурно-етнічний і громадсько-політичний*. Вона ніби накладається на етнос, будучи разом з тим зовсім іншою системою виміру історичних процесів. Нація значною мірою є продуктом свідомої волі представників етносу до творення власної держави, це феномен передусім політичної історії.

Дуалізм поняття “нація” найбільш виразно виявляється у наявності двох моделей творення національних організмів – територіально-громадянської, яка була реалізована в країнах Західної Європи, і етнічної, що є типовою для більшості східноєвропейських країн.

Класичний приклад громадянської моделі творення націй подає Франція. Ключову роль у формування французької нації відіграла Велика французька революція 1789 р. На час її вибуху, крім північнофранцузького (французького у вужчому розумінні цього слова) етносу у державі проживали провансальці, бретонці, ельзасці, корсиканці та баски. Революція зруйнувала феодальні структури, змінивши старі суспільні зв’язки новими – опертими на гаслах свободи, рівності і братерства. Представники безправного “третього стану” перетворилися на громадян своєї країни. Завдяки швидкій розбудові шкільництва, розвитку освіти і друкарства, народні верстви швидко сприйняли привабливу для них модернізацію.

Східноєвропейські модерні національні спільноти постали на народній основі. Державні нації (угорці, поляки, німці) поширювали національну ідеологію від еліти до простого народу, сприяючи тим самим перетворенню феодальних підданих на національно свідомих громадян. А недержавні нації (українці, литовці, словаки та ін.) розбудовувалися на народній основі – “знизу догори”.

Таким чином, якщо на захід від німецько-французького кордону народи розвивалися за схемою *держава – мова – нація* і політичний уклад ставав укладом національним (“nation” в англійській і французькій мовах означає як поняття “нація” так і “держава”), то у Східній Європі народи розвивалися за схемою *мова – народ – держава*.

До моменту проголошення незалежності України (серпень 1991 р.) життя і діяльність української нації протікали у рамках етнічної моделі. Умови, за яких Україна здобула державний суверенітет, створили необхідність постановки питання про ревізію основних концептуальних засад формування модерної української нації. Традицію етнічного націоналізму, характерну для України, як і для решти східноєвропейських націй, доцільно розширити за рахунок внесення до неї основних постулатів концепції громадянського націоналізму.

Своєрідність української ситуації, яка не дозволяє розбудовувати націю на базі тільки етнонаціональної або тільки громадянської моделі, зумовлюється наступними чинниками:

– громадсько-політичним. Незалежність України стала результатом піднесення українського національно-визвольного руху, який розвивався у тісному зв’язку з опозиційним до комуністичної ідеології і тоталітарної системи СРСР рухом. Коли у першому русі переважну участь брали етнічні українці, то у другому – абсолютна більшість населення України;

– державним. Кордони сучасної Української держави перейшли їй в спадщину від УРСР, зрозуміло, з усім комплексом нерозв’язаних етнонаціональних проблем;

– культурним. Як наслідок національної політики, що проводилася у Російській імперії, а відтак – і в Радянському Союзі, на момент проголошення незалежності України (у державних кордонах УРСР), значну частину її населення поряд з Етнічними українцями

становили і донині становлять ті, кого заведено називати “російськомовним” населенням.

Таким чином, головна проблема, яка постала у розвитку процесів націотворення в Україні відразу ж після проголошення незалежності, звелася до пошуку відповідного співвідношення між етнічними і громадсько-політичними компонентами такого феномена, як модерна українська нація.

Спроба розуміння змісту процесу державотворення та націогенезу, що відбувається сьогодні в Україні, є необхідною для того, щоб загострити увагу на деяких аспектах етнонаціонального розвитку на рівні особистості. Адже нація – це сукупність індивідуумів. Отже, самовизначення нації є сумою національних самовизначень окремих осіб, які її творять. На рівні особистості це пов'язано з досить складним процесом усвідомлення своєї національної ідентичності, її формуванням у разі відсутності, а можливо, і її зміни, коли відбувається зміна державних утворень.

Національна ідентичність виступає важливою складовою самоідентифікації людини, але не єдиною. Поважну роль у самоідентифікації відіграють її соціальна, професійна, партійна, регіональна, вікова належність та ін.

Не тільки національна ідентичність може змінюватися під впливом соціальних змін, але її зміна також може бути причиною соціальних трансформацій. Про вплив взаємозалежності між видами ідентичності на соціально-історичні процеси свого часу писав І. Лисяк-Рудницький.

Досліджуючи модерну історію України, він порушив питання про те, як пояснити той феномен, що український національний рух, який на зламі XIX – XX ст. налічував ледве кілька тисяч задекларованих прихильників, вибухнув у 1917 р. народженням понад тридцятимільйонної нації. Дослідник припустив, що серед населення України діяли також інші сили, які, не будучи тотожні з національним рухом, мали таке саме спрямування і врешті-решт злилися з ним¹. Тобто представники вужчих суспільних рухів (регіональних, професійних, етнічних та ін.) визнали за доцільне злитися з українським національним рухом, ідентифікуватися з ним для досягнення своїх локальних завдань.

Наукова традиція постмодернізму визнає, що цілісної особи з монолітною соціально обумовленою ідентичністю практично не існує – кожна особа посідає множинну ідентичність, визначаючи свою сутність самотійно². У нинішніх політичних процесах, поряд з соціальною, національно-визвольною боротьбою, все більш поважну роль відіграють різноманітні суспільні рухи, як-от: жіночі, молодіжні, екологічні та ін. Завдання, які вони ставлять перед собою, цілком можуть бути вирішені у рамках процесу українського національно-державного відродження.

Саме тому ідея української державності на грудневому референдумі 1991 р. набула підтримки не тільки етнічних українців, але й абсолютної більшості громадян, які проживають на території України. Політична, а разом з тим і національна спільнота України відтепер складалася з усіх її громадян – українців і неукраїнців, яких об'єднувала з цього моменту готовність визнати свою належність до новоутвореної держави.

В Україні не може бути реалізована до кінця, тобто за класичним взірцем, жодна з двох відомих і описаних вище моделей націотворення, незважаючи на наявність в житті українського суспільства компонентів кожної з них. Шлях творення української модерної нації повинен носити синтетичний або компромісний характер, а успіх цієї справи залежатиме від досягнення відносної рівноваги між поглядами прихильників етнічної і громадянської моделей на зміст і майбутнє поняття “українська нація”.

На початку 90-х рр. серед української наукової громадськості досить поширеною стала думка про те, що основним стимулятором розвитку державних і національних процесів, втім як і панацеєю від усіляких проблем в майбутньому, стане економічна реформа. Безперечно, створення єдиного державного економічного простору здатне суттєво прискорити народження у громадян України почуття єдності і взаємозалежності, як і навпаки, у разі поразки і провалу економічної, навряд чи можна вести мову про національну модернізацію. Проте зрушення в економічній сфері не можуть бути самодостатнім стимулом для творення нації. Не слід, мабуть, забувати, що в новітній історії людства з розвитком ринкових відносин пов'язаний не тільки процес творення націй, але й розвиток діаметрально

протилежних тенденцій – нівелювання, зникнення або пригнічення останніх.

Абсолютизація економічного чинника та його впливу на суспільно-політичні процеси в Україні, з одного боку, є відображенням досить поширеної в українському суспільстві тези про нездоланність (принаймні найближчим часом) регіональних, культурно-етнічних, ідеологічних та релігійних протиріч і відмінностей, які розділяють і розпорошують українське суспільство, заважаючи процесу націотворення. Однак справедливо поставити питання, а чи насправді поява модерної нації вимагає додання всіх цих відмінностей? Нарядчи, адже тоді зникне поліваріантність ідентичностей, яка виступає важливою ознакою сучасного постмодерного світу. Більшу небезпеку, на наш погляд, становить те, що абсолютизація економічних змін призводить до приниження і гальмування ролі культурно-духовного чинника у процесі формування української модерної нації.

Тенденція до певного спрощення розуміння процесів розвитку нації, абсолютизація економічних чинників поширена переважно серед прихильників громадянської моделі побудови української нації. Зосереджуючи свою увагу і свої впливи в економічній сфері, вони культурно-духовну сферу розвитку українського суспільства практично всю “віддали на відкуп” своїм опонентам – прихильникам етнічного націоналізму.

Ситуація, за якої прихильники різних візій на моделі творення української нації діють у паралельних площинах, уникаючи безпосереднього зіткнення, свідчить про небажання (чи неможливість?) досягнення компромісу між ними, про їх неготовність дати відповідь на питання щодо того, які принципи мають бути закладені у основу формування української нації.

Суперечності між територіально-політичною і етнокультурною моделями не є нездоланими. І у їх подоланні важлива роль належить державі. Під впливом держави за епохи інформаційної революції політичний простір може надавати населенню, яке проживає у його межах, форму цілісної культурної спільноти. При цьому, створення єдиного інформаційного простору для консолідації нації не менш (а в сучасних умовах, можливо, і більш) важливе, ніж створення єдиного ринку, фінансової системи.

У зв'язку з цим роль держави сьогодні в першу чергу полягає у вирішенні проблеми створення сучасної інфраструктури і насичення інформаційного простору України з допомогою найсучасніших технологій.

За умов відсутності чітко розробленої концепції української нації пошук спільних точок дотику, а отже, і формування спільної культурно-духовної традиції на рівні масової свідомості відбувається поза безпосереднім впливом з боку держави або інших суспільно-політичних сил на цей процес. Це зумовлює залежність формування спільної національної ідентичності від темпів і змісту процесів формування національної ідентичності на рівні кожної без винятку особистості.

Формування національної ідентичності громадян України передбачає значні зміни у національній самосвідомості практично кожного з них. Так, для більшості галичан, націоналізм яких визрів в умовах жорсткого протистояння української національно-культурної традиції польським та радянським впливам, доводиться сьогодні “ламати свої стереотипи” щодо образу “України – держави виключно для етнічних українців”. Для росіян, які проживають в межах Української держави, формування української національної ідентичності пов'язане з позбавленням від впливів ідеології російського (радянського) державного шовінізму, а також тривалим процесом опанування традиціями української культури, і перш за все, української мови. Разом з тим, абсолютній більшості громадян України доводиться видушувати з себе хибні наслідки політики з національного питання, яку протягом 70 років проводили радянські комуністи. Вироблення державної концепції націополітики неможливе без подолання застарілих стереотипів щодо історичного минулого України, включно з історією українсько-російських, українсько-польських, українсько-єврейських та ін. стосунків. Цей процес не передбачає бути занадто легким. Але сучасний європейський досвід доводить можливість примирення і досягнення конструктивного компромісу в ситуаціях, здавалось би, набагато більш безнадійних. Навряд чи в 1945 р. французи і англійці передбачили б можливість будівництва спільного з німцями “загальноєвропейського дому”.

Слід особливо підкреслити, що недооцінку духовно-культурного чинника у процесі націогенезу, втім як і необгрунтовану пере-

оцінку впливів теорії етнічного націоналізму не можна визнати конструктивним явищем.

¹ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – К., 1994. – Т.І. – С. 147.

² Рекс Дж. Етнічна ідентичність і національна держава: політична соціологія полікультурних суспільств // Українські варіанти. – 1998. – № 1. – С. 76.